

902.2(497.11)"2009/2015"
069:904(497.11)"2009/2015"

Љубиша Васиљевић
Народни музеј Крушевац

**АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА СПРОВЕДЕНА ОД СТРАНЕ
НАРОДНОГ МУЗЕЈА КРУШЕВАЦ У ОКВИРУ ПРОЈЕКТА
МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИХ ИСТРАЖИВАЊА
МОЈСИЊСКО – ПОСЛОНСКОГ КОМПЛЕКСА (2009 –2015.)**

Апстракт: Приликом реализације Пројекта мултидисциплинарних истраживања Мојсињско – Послонског комплекса, археолошки су истраживана четири локалитета: Укоса и Кућиште у Град Сталаћу, Бедем у Маскару и Браник у Дедини. Током истраживања дошло се до значајних резултата којима је значајно допуњена археолошка слика овог дела Србије.

Кључне речи: археолошка истраживања, пројекат, Мојсињско-Послонски комплекс, Укоса, Кућиште, Град Сталаћ, Бедем, Маскаре, Браник, Дедина, праисторија, антика, средњи век.

Реализацијом Пројекта мултидисциплинарних истраживања Мојсињско – Послонског комплекса, подржаног од стране Министарства културе и информисања Републике Србије, у периоду 2009 – 2015. године Народни музеј Крушевац спроводио је археолошка истраживања локалитета Укоса и Кућиште у атару насеља Град Сталаћ, Општина Ћићевац, локалитета Браник у Дедини, Град Крушевац и локалитета Бедем у Маскару, Општина Варварин. Нагласићемо да се, почев од 2010. године, археолошка истраживања локалитета Бедем спроведе у оквиру самосталног пројекта.

Подручје Мојсињских и Послонских планина чини сплет ниских планинских венаца смештених на саставу долина Западне Мораве, Јужне Мораве и Велике Мораве. Највећим делом простиру се на територији Општине Ћићевац, док се мањи делови налазе у оквиру Града Крушевца и Општине Ражањ. Ниски планински гребени досежу надморске висине од 501, 490, 404 или 377 метара. Мојсињске планине простиру се од Град Сталаћа на северу до Гагловске реке на југу. У правцу запада пружају се до Западне Мораве, док источну границу чини ток Јужне Мораве дуж Сталаћке клисуре, а потом Рибарска река. Простор Послонске планине обухвата подручје омеђено са западне стране Ражањском долином, а са истока Сталаћком клисуром, прецизније између села Мађере на северу и Прасковче на југу. Сталаћка клисура има укупну дужину од 24 километра, а просечна ширина износи око 300 метара. Смештен између нишке и алексиначке котлине на југоистоку, ражањске долине на истоку, великоморавске долине на северу и крушевачког терцијарног басена на ју-

гозападу, Мојсињско–Послонски комплекс од давнина представља раскрсницу путева који спајају север и југ Европе, због чега се често назива и именом „Врата Србије“ (Трифуновић 2003: 101 – 111).

Неолитски локалитет Браник у Дедини регистрован је 1997. године. Смештен је североисточно од центра Крушевца, на 3,5 километра удаљености од ушћа Расине у Западну Мораву. Налази се на благој падини, која се спушта са Мојсињских планина ка обалама Западне Мораве и Расине. Археолошка истраживања локалитета спроведена су 2010. године. Радовима су руководили археолог Гордана Чађеновић и геолог Милан Трифуновић.

Локалитет захвата невелики простор, приближних димензија 50 x 50 метара. Керамички налази, не тако бројни, припадају периоду неолита, прецизније старчевачкој култури. Реч је о фрагментима грубе фактуре, лоше печеним, са траговима премаза на унутрашњој страни. Насупрот малобројним керамичким налазима, уочљив је велики број кремених и камених алатки (сечива, микролити, ножићи, стругачи...), али се јављају и полупроизводи, отпаци, као и језгра од којих су нека обрађивана, са јасним траговима скидања и одбијања, као и алатке коришћене у процесу израде керамичког оруђа (длета, секире, батови..). Неуобичајена бројност литичког материјала наводи на закључак да се на овом месту није налазило неолитско насеље у правом значењу те речи, него центар за израду артефаката од кремена и камена (Чађеновић, Трифуновић 2011: 4).

Археолошко налазиште Бедем у Маскару, налази се на око 25 километара северно од Крушевца, наспрам позносредњовековног утврђења Сталаћ, које се налази у близини супротне обале Западне Мораве. Недалеко од средњовековног Сталаћа, налази се и рановизантијско утврђење на локалитету Укоса које је, вероватно, са Бедемом чинило неку врсту система контроле и заштите околног подручја. Реч је о једном од ретких низијских рановизантијских утврђења. Радовима на истраживању овог локалитета руководили су археолози Вујадин Иванишевић (Археолошки институт, Београд) и Марин Бугар (Народни музеј Крушевац).

Прве податке о локалитету забележили су, крајем XIX и почетком XX века, С. Браљинац (Браљинац 1890: 57), М. Ризнић (Ризнић 1891: 71–91) и С. Мијатовић (Мијатовић 1905: 344).

Пре отпочињања систематских археолошких истраживања, Народни музеј Крушевац је у више наврата организовао рекогносцирања терена, када су, од покретног археолошког материјала, проналажене опеке, тегуле и фрагменти керамике. Неке опеке биле су декорисане симболом крста. Ове опеке се вероватно могу повезати са керамичким пећима откривеним на супротној обали Западне Мораве, непосредно испод бедема средњовековног Сталаћа (Минић 1991: 309–315).

Према причама мештана, на источном делу локалитета Бедем пронађени су скелетни гробови. Према мишљењу Д. Рашковића и Н. Ђокића, поменути гробови потичу из средњовековног периода (Рашковић, Ђокић 1997: 137).

Већ су прва истраживања показала да се ради о вишеслојном налазишту. Испод рановизантијског хоризонта, налазе се слојеви који припадају праисторијским епохама: енеолиту (баденска културна група), средњем бронзаном добу (ватинска културна група), старијем гвозденом добу – гвоздено доба I (брњичка културна група) и млађем гвозденом добу (Чађеновић 2011: 40).

Утврђено је да димензије рановизантијске фортификације износе 130 x 130 метара. Већ је речено да локалитет припада типу низијских утврђених места, што представља реткост у бурним временима V–VI века, када се утврђена насеља најчешће подижу на природно заштићеним брдско-планинским узвишењима. Релативно плитки културни слој указује на то да утврђење није дуго било у функцији. Одсуство трагова пожара, као и мали број покретних налаза, сведоче да је локалитет напуштен у једном историјском тренутку, када су то наметнули догађаји од ширег значаја. Од покретних налаза из рановизантијског периода заступљени су керамика, врхови стрелица, оруђа и новац (Бугар 2012: 5-6).

Најупечатљивији непокретни налаз на налазишту сигурно представљају остаци тробродне базилике, која својим димензијама, које прелазе 23 метра и у дужини и у ширини објекта, представља једну од најмонументалнијих грађевина овог типа на територији читаве Србије (Исти 2014: 197-214).

Простор некадашњег утврђења коришћен је као прибежиште и у наредним временским епохама. О овом периоду сведоче и остаци стамбене грађевине, површине од око 25 м², датоване у X век (Исти 2012: 5 – 6).

Локалитети Укоса и Кућиште налазе се у атару сеоског насеља Град Сталаћ, око два километра јужно од познатог средњовековног утврђења. Смештени су на широкој коси у саставу Мојсињских планина, смештеној изнад леве обале Јужне Мораве. Коса је паралелна са реком и према њој се стрмо спушта. Ова страна косе назива се Врлетија. Супротна страна косе, на којој је вршен највећи део археолошких истраживања, позната је и под називом Глождак.

Рекогносцирање и мање сондажно истраживање локалитета Укоса извршили су, половином девете деценије XX века, Археолошки институт из Београда и Завод за заштиту споменика културе из Краљева, у оквиру пројекта „Средњовековни Сталаћ“. Том приликом је на крајњем северном делу локалитета отворена једна сонда. Налази из сонде, површински мате-

ријал и теренска запажања указали су да се на овом месту налазило утврђење из периода касне антике – ране Византије, а откривен је и материјал из праисторије и средњовековног периода (IX – X век) (Вукадин 1988, 281-282).

Археолошка истраживања локалитета Укоса водили су археолози Душан Рашковић и Љубиша Васиљевић. Резултати добијени током шест кампања археолошких истраживања показали су да налазиште Укоса представља вишеслојни локалитет који је први пут настањен током периода старијег гвозденог доба, оквирно око VIII века пре нове ере. Вероватно је тада на овом месту подигнута мања фортификација, чији трагови, за сада, нису констатовани, можда и због континуитета настањивања на овом месту, када градитељске активности једне епохе уништавају остатке из ранијих раздобља. Од покретног археолошког материјала из овог периода јављају се керамика (урне са канелованим украсом на ободу и врату, зделе фасетираног обода, судови са цедиљком..) и камене секире (Чађеновић 2007:14-15; Рашковић 2011, 2).

Укоса је као прибежиште коришћена све до коначног римског освајања, почетком нове ере. Откривени су материјални остаци као сведочанство келтског присуства на овом месту. Реч је о открићу огњишта елипсоидног облика, приближних димензија 98 x 50 цм, у чијем непосредном окружењу су пронађени фрагменти латенске керамике, датоване у I век пре нове ере (Таравићки Пић et al. 2015, 33).

Стратешке погодности Укосе почеле су поново да се користе током антике, односно у немирним временима III–IV века када су поново постала неопходна сигурна места на тешко доступним узвишењима, где је било могуће организовати заштиту и одбрану. О животу у античком периоду сведочи и остава бронзаног римског новца из IV – V века, која се састојала од 115 комада. Новац је био сконцентрисан на малом простору од двадесетак центиметара, па се може претпоставити да се налазио у платненој или кожној кеси, која је временом нестала. Поред неколико примерака из средине IV века, новац припада ковањима царева Теодосија I, Валентинијана II, Хонорија, Аркадија, Теодосија II, Валентинијана III. Последња ковања, датована од 425. до 450. год. говоре нам да остава највероватније потиче из времена када Хуни, у периоду од 441. до 443. године, преузимају контролу над Поморављем због чега готово потпуно престаје свака циркулација новца у балканским провинцијама (Рашковић 2015: 60-61).

Основано се може претпоставити да је првобитно касноантичко утврђење на Укоси настало у IV веку, када је слабљење централне власти довело до опадања општих безбедоносних услова, што је резултирало тиме да је велики број насеља пресељен на природно заштићене брдске локације.

Најважнију улогу утврђење је имало током VI века, када је сигурно било обухваћено таласом реконструкције и доградње утврђених места, које је спровео Јустинијан у нади да ће на тај начин одржати власт на овим просторима.

По својој површини, Укоса представља једно од највећих касноантичких /рановизантијских утврђења у овом делу Србије. Дужина утврђења износи приближно 300 метара, а ширина варира између 80 и 100 метара. Простор фортификације је природно каскадно подељен на четири платоа. Линије бедема утврђења прате природну конфигурацију терена. Пронађени, мањи део бедема откривен је на западној страни локалитета, на логично изабраном положају где падина прелази у изузетно стрми део. Зидан је од већег, грубо обрађеног камења, повезаног малтером.

Начин градње бедема примењиван је и на грађевинама констатованим на западном делу локалитета, где је, у досадашњим кампањама, вршен највећи део истраживања. Међу откривеним објектима од тврдог материјала, посебно се истиче правоугаона грађевина, оријентације исток-запад, која није истражена у целини. У непосредној близини грађевине констатовани су оштећени скелетни гробови.

Током ископавања истражено је осам јама, које су првобитно служиле као спремишта за храну, а након губљења ове функције, служиле су као отпадне јаме. Поред обиља керамике и животињских костију, у њима су откривани фрагменти стаклених посуда, металне алатке, медицински инструменти, новац, фибуле...

Бројни покретни налази сведоче о богатом и интензивном животу који се одвијао на Укоси, која је, поред стратешког, представљала и значајно привредно средиште. Поред налаза керамике (амфоре, крчазе...) карактеристичне за касноантички-рановизантијски период, пронађени су бројни предмети од метала, кости и камена као сведочанство развијених разних облика занатства (кожарски, дрводељачки, каменорезачки...). Откривене су секире, ножеви (посебно је занимљив налаз кожарског ножа), алатка за обраду камена, маказе за стрижу оваца, звона, делови справа за орање... Пажњу привлачи и налаз жрвња, састављеног од два комада камена, пронађеног *in situ*, непосредно на живој стени. Налази металне и стаклене згуре седоче и о постојању металургије и стакларства. Присуство војника посведочавају налази копља са тулцем за усађивање и издуженим равним врхом и више налаза стрелица различитих типова.

На Укоси је откривен и значајан број предмета који се могу сврстати у декоративније, чија намена и изглед превазилазе само употребни значај, што сведочи о истанчаном укусу мештана и њиховој потреби да, колико је то било у могућности, живе у складу са тенденцијама у култури свога времена. Откривени су делови финих стаклених посуда танких зи-

дова и стаклених светилки, коштаних чешљева и декорисаних апликација, богато орнаментисан коштани затварач за торбице, фрула од кости, керамичка пиштаљка, фибуле, прстење...

Посебно треба скренути пажњу на налаз „S“ фибуле, карактеристичне за Лангобарде, који су, можда, представљали део војне посаде. Реч је о једином налазу овог типа откривеном на територији Србије. На јужном и југозападном делу локалитета Укоса констатовано је постојање једне од некропола. Поред скелетно сахрањених покојника, положених у хришћанској оријентацији запад-исток, пронађен је и скелет оријентисан правцем југ-север, на чије груди је положен велики камен.

Археолошки налази потврђују наставак, повременог или сталног, живота на Укоси у периоду од VII-XI века. Словенска керамика украшена карактеристичном валовницом, коштани и метални предмети (прстење, алатке, нож fine израде, можда коришћен у култне сврхе), трагови огњишта и други налази указују да стратешки значај Укосе није престао бити коришћен ни у наведеним вековима, када су се за превласт над овим просторима бориле српске, бугарске и византијске снаге. О том периоду сведочи и налаз крстића, пронађеног у првом слоју ископавања, на западном делу Укосе (Таравићи Пић et al. 2015a: 45-56).

Још није утврђена веза између Укосе и средњовековног града Сталаћа, чији богати живот се одвијао у XIV-XV веку. Да ли је Укоса могла користити као коначно прибежиште или осматрачница у овом периоду, не можемо поуздано тврдити. Домену романтичарских теорија оставићемо претпоставку да се догађај опеван у епској народној песми „Смрт војводе Пријезде“, када војвода Пријезда, не желећи да жив падне у руке Турцима, заједно са својом супругом, са бедема Сталаћа скаче у Мораву, догодио управо на Укоси, која за разлику од Сталаћа, лежи директно изнад обале Јужне Мораве.

На локалитету Кућиште, смештеном на узвишењу непосредно поред Укосе, констатовано је постојање некрополе скелетно сахрањених покојника. Археолошким истраживањима, спроведеним 2010. године, руководио је археолог Душан Рашковић. Археолошки је истражен део северне падине Кућишта. Повод за отварање археолошких сонди на овом месту представљала су казивања мештана о налазима гробова на том делу. Откривен је један скелетни гроб у правоугаоној раки оивиченој каменом, без прилога. Антрополошка анализа скелета показала је да је реч о скелетним остацима женске индивидуе, чија је старост у тренутку смрти износила око 25 година. Релативна телесна висина покојнице била је између 163–170 cm. Тачан узрок смрти није могуће одредити. Дефинитивно је утврђено да је индивидуа боловала од коштаног облика туберкулозе, али да ли је ова болест била и непосредни узрок смрти, не може се

поуздано тврдити (Џомба 2011: 281-289).

Можемо закључити да су, током реализације археолошког дела Пројекта мултидисциплинарних истраживања Мојсињско – Послонских планина постигнути значајни резултати којима је допуњена археолошка карта овог дела Србије. Исто тако, јасно је уочљива потреба за даљим истраживањима, како описаних локалитета, тако и читавог комплекса.

ФОТОГРАФИЈЕ:

Слика 1 Локалитет Браник у Дедини (фото: Љубиша Васиљевић)



Слика 2 Део грађевинског објекта са локалитета Укоса у Град Сталаћу
(фото: Љубиша Васиљевић)



Слика 3 Јама са локалитета Бедем у Маскару (фото: Марин Бугар)



Слика 4 Скелетни гроб са локалитета Кућиште у Град Сталаћу (фото: Душан Рашковић)



ЛИТЕРАТУРА:

1. Браљинац, С. (1890): Допис из Крушевца, *Старинар VII*, Српско археолошко друштво, 57.
2. Бугар, М. (2012): Бедем-Маскаре, у: *Археологија у сликама*, каталог изложбе, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 6 – 7.
3. Бугар, М. (2014): Рановизантијска базилика на локалитету „Бедем“, *Крушевачки зборник 16*, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 197 – 214.
4. Вукадин, О. (1988): Утврђење Укоса (Кућиште), *Рашка баштина 3*, Краљево, 281 – 282.
5. Мијатовић, С. (1905): Темнић – Антропогеографска студија, *Српски етнографски зборник књига шеста, Насеља српских земаља, књига III*, Српска краљевска академија, Београд.
6. Минић, Д. (1991): Цигларска пећ у Сталаћу, *Старинар XL-XLI* (1988-1990), Археолошки институт, Београд, 309 – 315.
7. Рашковић, Д. (2011): *Византија на Мојсињу – Утврђење Укоса у Град Сталаћу*, каталог изложбе, Народни музеј Крушевац, Крушевац.
8. Рашковић, Д. (2015): Скупни налаз – остава римског новца на локалитету висинског утврђења Укоса у Град Сталаћу, Српско архео-

лошко друштво – XXXVIII Годишња скупштина и годишњи скуп – Програм, извештаји и апстракти, ур. Војислав Филиповић и Драгана Антоновић, Српско археолошко друштво и Музеј Понишавља Пирот, Пирот, 60 – 61.

9. Рашковић, Д., Токић, Н. (1997): Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића, *Гласник Српског археолошког друштва 13*, Српско археолошко друштво, Београд, 135 –146.

10. Ризнић, М. (1891): Старине у планини Мојсињу и околини, *Старинар 8*, Српско археолошко друштво, Београд 51– 91.

11. Tapavički Ilić, M., Vasiljević, Lj., Rutić, S. (2015): Iron Age pottery from Ukosa, Kruševac District, *International Conference "Settlements, culture and population dynamics in Balkan prehistory"*, Abstracts of the oral and poster presentations, HAEMUS, Center for Scientific Research and Promotion of Culture – City Museum of Skopje – Open Educational Resources in The Republic of Macedonia, Skopje, 33.

12. Tapavički Ilić, M., Vasiljević, Lj., Rutić, S. (2015a): The Archaeological Sites of Ukosa and Kućište in Grad Stalać, *Archaeology and Science 10* (2014), Center for New Technology Viminacium – Archaeological Institute Belgrade, Belgrade 2014, 45 – 56.

13. Трифуновић, М. (2003): Елементи за предлог заштите Сталаћке клисуре и Мојсињско-Послонских планина, *Крушевачки зборник 9/10*, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 101 – 114.

14. Чађеновић, Г. (2007): Праисторијске градине у зони става Западне и Јужне Мораве, *Крушевачки зборник 12*, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 7 – 32.

15. Чађеновић, Г. (2011): Енеолитски слој на локалитету Бедем у Маскару, *Српско археолошко друштво – XXXIV годишњи скуп, програми, извештаји и апстракти*, ур. Душан Михаиловић и Војислав Филиповић, Српско археолошко друштво, Краљево, 40.

16. Чађеновић, Г., Трифуновић, М. (2012): Браник-Дедина, у: *Археологија у сликама*, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 4.

17. Џомба, Д. (2011): Антрополошка анализа скелета са Укосе, *Крушевачки зборник 15*, Народни музеј Крушевац, Крушевац, 281 – 289.

Within the multidisciplinary research project of the Mojsinje-Poslon complex, supported by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia, the National museum in Kruševac has conducted archaeological

research of the four sites – Branik in Dedina near Krusevac, Bedem in Maskare, Municipality of Varvarin and Ukosa and Kućište in Grad Stalać, Municipality of Čičevac.

The researches have shown that the locality Branik in Dedina had been populated in the Neolithic period, which means the period of Starčevo culture. The discovered movable archeological material also differs from other contemporaneous finding sites by the representation of the records. The most common are the records of flint tools and tools made of polished stone. The presence of a small number of ceramics fragments is a confirmation of the hypothesis that the locality Branik is not an example of a classical Neolithic settlement, but that the role of this place was primarily that of a workshop, which means that it was a centre intended for the manufacturing of flint and stone tools.

The archaeological locality Bedem extends at the periphery part of the village Maskare, on about 15 kilometres northern from Kruševac and opposite of the medieval town Stalać. The results of the archaeological excavations show that this is a multi-layer locality. Besides the Byzantine material, there was also found a material from the prehistoric period from the Eneolithic (Baden cultural group), Middle Bronze Age (Vatin cultural group), the Early Iron Age – Iron Age I (Brnjica cultural group) and the Late Iron Age. It was determined that the dimensions of the Early Byzantine fortification are 130 x 130 metres. The locality belongs to the rare type of the Early Byzantine fortifications built in the lowland. Within the fortification, the particularly outstanding is the record of the triple-naved basilica whose dimensions, length and width, exceed 23 metres, making it one of the most monumental on the territory of the entire Serbia. That this space has also served as a temporary refuge in the following centuries evidences a record of the residential building, area of about 25 squaremetres, within which there was a pearlike furnacewith brick paving. The residential building is dated in the 10th century.

The sites of Ukosa and Kućište are situated in the area of the village of Grad Stalać, some 2 kilometres to the south of the famous mediaeval fort. The results gained after archaeological research showed that the site at Ukosa represents a multi level site, inhabited in the Early Iron Age, more precisely in the 8th century B.C. It is most likely that back then a smaller fortification was

Obuilt at this place. Ukosa was used as a refugium until the Roman conquest, at the beginning of the New Era. There have also been finds that give testimony to a Celtic presence at this place. The strategic advantages of Ukosa were used again in Antiquity, during the turbulent times of the 3rd and 4th centuries. A hoard of 115 bronze Roman coins from the 4th-5th century gives testimony to the Roman presence. According to the area it covered, Ukosa represents one of the largest Late Antique/Early Byzantine fortifications in this part of Serbia. The

fortification measures almost 300 meters in length, while its width varies between 80 and 100 meters. The fortification lines follow the natural terrain configuration. The smaller part of the fortification, which was discovered at the western side of the site, was positioned in a logically chosen position, where the slope becomes very steep. It was constructed of bigger, carved stones secured with mortar. The building technique applied to the walls was also applied to buildings discovered at the western part of the site, where most of the excavations have so far taken place. Numerous finds provide evidence of life in Ukosa in the past. It was not only a strategic point, but also an important economic point. Archaeological finds give testimony to the habitation of Ukosa in the period from the 7th to the 11th century. During that period, Serbian, Bulgarian and Byzantine forces fought over this area.

At the southern and south-western part of the site of Ukosa there is a necropolis. Apart from skeletal burials, placed in the Christian manner and orientated west-east, there was a skeleton orientated south-north, with a huge stone placed upon its chest.

The second necropolis is situated at the site of Kućište, positioned on a slope next to Ukosa.

Key words: archaeological research, National Museum Kruševac, Mojsinje and Poslon Complex, Ukosa, Kućište, Bedem, Branik, Prehistory, Antique, Middle Ages.